

ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЯК ЗАСАДА СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

В. В. Сердюк

*доктор юридичних наук, професор,
заступник керівника апарату
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
заслужений юрист України*

Відповідно до положень ст. 3 Конституції України державою взято стратегічний курс на побудову в країні правової держави, головним обов'язком якої є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. В Україні права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ч. 1 ст. 55 Основного Закону), а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124 Конституції України). Зважаючи на те що з цього конституційного припису немає жодних винятків, усі спірні правовідносини підвідомчі суду. Забезпечення судового захисту суб'єктивно-публічних прав осіб є складовою частиною ознаки України як демократичної держави, а від того, на яких принципах розглядатимуть судові справи, залежить визнання України як правової держави.

У ст. 129 Конституції України визначено основні засади судочинства, які за своєю юридичною сутністю є базисними, конституційними, міжгалузевими началами, що є фундаментальними для усіх видів судочинства. Загалом судочинство вимагає високої точності і чіткості формулювань, абсолютної вивірених дефініцій, їх змісту і значення. Усі засади судочинства в межах цілісної системи органічно й нерозривно пов'язані як з усією системою, так і з рештою засад, взаємодіють між собою і порушення будь-якої з них призводить, як правило, до порушення інших засад та врешті до порушення законності при провадженні у конкретній справі. Ще в Давньому Римі існувала юридична формула «*Audiamur et altera pars*» (нехай буде вислухана й друга сторона). Це стосувалося розгляду як *causa civilis*, так і *causa criminalis*.

Дійсно, суд не може вирішувати справу, вислухавши тільки одну сторону (обвинувача, позивача) і не вислухавши іншу (обвинуваченого, відповідача).

У фаховій літературі виокремлюють три історичні форми судового процесу: 1) ранній обвинувальний, що виник із первіснообщинного устрою; 2) середньовічний інквізиційний; 3) сучасний змішаний як більш цивілізований та гуманний. Згадані види судового процесу з історичною послідовністю змінювали один одного під впливом економічних, політичних, соціальних та інших факторів. Зокрема, середньовічний інквізиційний (слідчо-розшуковий) мав початок у часи імператорського періоду Римської імперії та знайшов своє продовження у положеннях канонічного права. Приводом для порушення справи був донос, усі розшукові дії фіксувалися в протоколах, відомості, викладені у доносі, перевірялися шляхом застосування тортур. Так, у 1199 році папа Інокентій III видав декрет «*Licet heli*», у якому було визначено три види карного переслідування духовних осіб церковними судами: *accusatio* (за скаргою), *denuntiatio* (на підставі доносу), *inguisitio* (через розшук). У 1215 році IV Латеранський собор затвердив реформу канонічного кримінального процесу для церковних судів, що полягала у визнанні основним процесом саме інквізиційного, який застосовувався за такими критеріями: а) для духовних осіб (*inguisitio ex officio*); б) проти еретиків (*inguisitio haereticae pravitatis*) [1, с. 119].

У сучасних нормах КПК хоч і змінена процедура обвинувачення, але захист і досі не має дієвих важелів для протистояння процесуальній діяльності органів розслідування. А це, на жаль, має негативний вплив на права і свободи людини, на можливість їх реалізації, створює серйозні проблеми та є перешкодою для розвитку судочинства в Україні. Фундаментальні «рецепти» для виправлення такої ситуації вже були рекомендовані вітчизняними ученими, зокрема професором В. Г. Гончаренком висловлені пропозиції щодо перетворення інквізиційного слідства на змагальний процес та забезпечення справжньої рівності перед судом прокурора й адвоката [2, с. 28–29].

В Україні змагальність сторін отримала конституційне закріплення у ст. 129 Основного Закону, хоча поняття «змагальність сторін» привертало увагу багатьох учених-процесуалістів і раніше. Актуальними сьогодні виявилися слова відомого дослідника К. П. Побєдоносцева, який писав, що «у нас у багатьох випадках зовсім забулось поняття про те, що суд є змаганням двох сторін і що неможливо задовольнити одну сторону, не вислухавши іншої» [3, с. 36].

Звертаємо увагу на те, що відповідно до ч. 3 ст. 124 Основного Закону держави судочинство здійснюється Конституційним Судом України та суда-

ми загальної юрисдикції. А у ч. 3 ст. 129 встановлено перелік основних засад судочинства. Таким чином, системний аналіз згаданих норм доводить, що при здійсненні судочинства як Конституційним Судом України, так і судами загальної юрисдикції їх діяльність у сфері правосуддя має базуватися на цій конституційній основі.

Конституційна засада змагальності сторін — це демократична, процесуальна основа, що створює сприятливі умови для пошуку істини та ухвалення справедливого судового рішення. Загалом змагальність сторін має прогресивний характер, що є очевидним, оскільки вона значно розширює права сторін щодо відстоювання своїх інтересів і, як наслідок, підвищує об'єктивність суду. Це зумовлено тим, що сутність засади змагальності сторін у судовому процесі у звичайному уявленні полягає в тому, що правовий спір ведуть між собою дві сторони: позивач і відповідач у цивільних правовідносинах та обвинувачення і захист — у кримінальних. За результатами розгляду спору суд має зробити у відповідних судових актах офіційні висновки про те, що стверджуване стороною на підтримку своєї позиції є більше ймовірним, аніж заперечення проти цього. Такий підхід підтримують і вітчизняні науковці, але із наголошенням щодо активної ролі суду в реалізації цієї засади, а отже, і можливому коригуванні поведінки сторін під час змагання у судовому процесі.

Змагальність сторін найбільш повно реалізується у цивільному судовому процесі, де роль держави порівняно з кримінальним процесом є набагато меншою з урахуванням особливостей правовідносин між суб'єктами цивільних відносин, а не прагнень держави чи суспільства, як залишкова ознака ленінського вчення про посилення впливу держави в «приватноправових відносинах», у цивільних справах. Тому цей принцип вважається нескладним і неодноразово був ретельно опрацьований у науковій та навчальній літературі радянського і пострадянського періодів. При цьому необхідно також звернути увагу, що законодавчого визначення терміна «змагальність сторін» не існує.

Акцентуємо увагу на працях учених, які раніше досліджували феномен змагальності. Так, радянський науковець А. Ф. Клейнман стверджував, що змагальність це коли: а) кожна особа, яка бере участь у справі, має право давати пояснення, заперечення, заявляти клопотання, доводити свою правоту шляхом надання суду доказів, висловлювати судження по суті справи; б) прокурор має право доводити обставини справи та надавати суду висновки як з окремих питань, так і по суті справи; в) суд має право збирати докази за своєю ініціативою з метою встановлення об'єктивної істини [4, с. 29].

Змагальністю, на думку М. Й. Штефана, характеризується увесь процес відбору, подання, витребування, залучення фактичного матеріалу, необхідного для вирішення судом справи; визначення форм, методів і способів дослідження цього матеріалу, а також процесуальна діяльність суб'єктів доказування, її послідовність і правові наслідки. Отже, змагальність передбачає широкі можливості сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, визначати і використовувати в доказовій діяльності передбачені ЦПК необхідні процесуальні засоби, фактичні дані і докази, що їх підтверджують [5, с. 38].

У свою чергу, дослідник радянського періоду В. М. Семенов заперечив наявність принципу змагальності як самостійного принципу цивільного судочинства. Автор зазначав, що у цивільному процесі існує принцип процесуальної рівності сторін в умовах змагальної форми судочинства. Суть принципу процесуальної рівності сторін в умовах змагальної форми судочинства полягає в обумовлених законом рівних можливостях сторін реально використовувати процесуальні засоби захисту своїх прав і інтересів у змагальних умовах у порядку процесуальної діяльності [6, с. 122–125].

На думку В. П. Півненка, змагальність — не засада (принцип) кримінального судочинства, а лише гарантія реалізації принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження справи у суді [7, с. 73–77]. І. Є. Марочкін стверджував, що змагальність у судовому процесі вимагає, щоб суб'єкти обвинувачення й захисту, цивільний позивач і цивільний відповідач мали однакову можливість переконати суд у своїй правоті [8, с. 84].

Погоджуючись із такими думками, вважаємо, що стверджувати про однакову можливість обвинувачення і захисту щодо переконання суду у своїй правоті можна лише на стадії судового кримінального процесу, оскільки можливості, наприклад, на досудовій стадії розгляду справи у сторін різні. Це обумовлено тим, що в ролі обвинувачення завжди виступає держава, тоді як у ролі захисту виступає захисник. Тому вести мову про змагальність обвинувачення і захисту в повному розумінні можна лише під час судового процесу. Для підтвердження цієї тези необхідно звернутися до положень ст. 22 КПК.

Сучасні дослідники О. С. Александров та А. М. Стуліков вважають, що судові змагання рідко жорстока і у ньому перемагає той, хто сильніший. Тому до суду вони радять іти з готовністю «розірвати» процесуального супротивника, або ж не потикатися туди взагалі [9, с. 8]. Під силою вони розуміють обсяг знань права. Отже, не дарма у п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України змагальність безпосередньо пов'язана зі свободою надання сторонами суду доказів і доведення перед судом їх переконливості.

Фактично кожне рішення суду ґрунтується на доказах. Тільки за їх допомогою можна встановити факт порушення матеріального права та правильність застосування відповідних статей процесуальних кодексів. Немає доказів — не можна говорити про порушення права, а оскільки немає порушення права, то відповідно немає і судового процесу. Тому саме докази у судовій справі незалежно від юрисдикції суду — це основа будь-якого судового процесу, і вони мають ґрунтуватися виключно на принципах законності, належності, допустимості, а їх оцінка має вирішальне значення під час розгляду правового спору.

На відміну від реалізації засади змагальності в судах зарубіжних країн, в українському судочинстві змагальність сторін доповнюється активною участю суду, обумовленою обов'язком встановити об'єктивну істину в кожній справі. Активна участь суду виявляється в остаточному визначенні предмета доказування, збиранні за ініціативою суду необхідних доказів та в їх дослідженні. Водночас говорити про головну, позитивну роль суду у змагальному судовому процесі і про те, що змагальна форма процесу забезпечується активною процесуальною роллю суду, який зобов'язаний не лише сприяти сторонам у збиранні належних доказів, а інколи і за власною ініціативою забезпечувати їх збір для виконання вимог закону про повноту встановлення нібито дійсних обставин, некоректно, оскільки за таких умов суд будь-якого рівня або суддю можна звинуватити в упередженості і наданні переваг одній із сторін. Тому не можна погодитися з Л. М. Ніколенко, яка стверджує, що «принцип змагальності у господарському процесі забороняє суду займатися збиранням доказів за власною ініціативою», адже положеннями ст. 38 ГПК господарські суди зобов'язано робити це за власною ініціативою [10, с. 120–127].

У випадку, коли суд за своєю ініціативою збирає докази, він стає суб'єктом доказування, фактично ще однією стороною судового процесу, яка буде відстоювати свою думку, а отже, можна ставити під сумнів об'єктивність та неупередженість суду. Тому актуальною є позиція В. Ю. Мамницького, який пропонує серед основних правил змагальності сторін у судовому процесі визнати, зокрема, що: а) суд не повинен збирати докази за власною ініціативою, а в доказовій діяльності діяти згідно із вказівними, забезпечувальними, інструктивними повноваженнями; б) суд ухвалює рішення у справі на підставі поданих сторонами доказів, витребуваних за клопотанням, а також презюмованих, преюдиціальних, загальновідомих фактів, що не потребують доведення; в) докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, а також витребуються судом за клопотанням сторін [11, с. 9].

На сьогодні тільки положення ЦПК в основному відповідають приписам п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України, щодо яких суду дійсно відведена роль не збирача доказів, а їх правового оцінювача, в той час, коли інші процесуальні закони потребують ґрунтовного перегляду в частині, що стосується змагальності сторін. Таким чином, участь суду у змагальному процесі сторін повинна зводитися певною мірою до його правової активності. Отже, права активність суду є складовою змагального судового процесу. З цього приводу свого часу І. Є. Енгельман висловив думку, що судом захищаються не тільки права окремих осіб, з приводу яких проводиться справа, а й чинне право, і весь лад життя цілого народу [12, с. 8].

Досліджуючи одну із конституційних засад судочинства — змагальність сторін, звертаємо увагу на те, що в Конституції України вжито термін «засади», а не «принципи». Необхідність розмежування цих понять зумовлена тим, що в науковій юридичній літературі досі немає однозначної точки зору з цього приводу. Деякі автори ототожнюють ці два поняття. Зокрема, професор В. Д. Басай, звертаючись до положень ч. 3 ст. 129 Конституції України, говорить про принципи судочинства, а термін «засади» наводить у дужках. Така ж невизначеність із термінологією спостерігається і у висновку цього автора до статті, де термін «конституційні засади» замінено на «конституційні принципи» [13, с. 142–145].

Нормами Конституції України не визначено основні засади правосуддя, а встановлено основні засади судочинства, які знайшли своє подальше законодавче закріплення у процесуальних законах. Як зазначається в довідкових джерелах, засада це: 1) основа чогось; те головне, на чому ґрунтується щось; 2) вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки. У свою чергу, принцип визначається як: 1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; 2) основний закон якої-небудь точної науки; 3) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 4) правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства тощо; 5) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці; канон.

У положення Конституції України закріплена суверенна воля нашого народу. Закони, у свою чергу, виражають волю, ідеологію держави. Кожен закон ґрунтується на конституційних приписах. Іншими словами, все, що записано в законі, не може виходити за межі конституційних норм. Відтак, жодні принципи не можуть бути ширшими за своїм обсягом від конституційних засад. Саме у цьому, на нашу думку, полягає різниця між засадами

судочинства, закріпленими у конституційних приписах, та принципами судочинства, закріпленими в процесуальному законодавстві. Отже, в Основному Законі визначено напрям дій законодавця у питаннях змагальності без обмеження його будь-якими умовами. Тому твердження про те, що конституційні засади судочинства слід розуміти як його принципи у правовому сенсі, не є правильним.

Характерними ознаками змагальності судового процесу є: а) наявність сторін із протилежними матеріально-правовими інтересами; б) наділення їх рівними процесуальними правами; в) наявність незалежного від сторін юрисдикційного органу, завданням якого є вирішення правового спору по суті. Поєднання трьох наведених ознак свідчить, що сторони і суд виконують зовсім різні функції, тому у разі їх перерозподілу чи суміщення буде змінюватись і тип судового процесу.

Для суду змагальність сторін є тією підставою, реалізація якої при всебічному, повному та об'єктивному з'ясуванні судом всіх обставин справи дає змогу ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення. При цьому суду дозволено лише спрямовувати і доповнювати діяльність сторін, але ні за яких обставин не підміняти їх. Свого часу ще Б. М. Чичерін писав, що суддя викликається до діяльності самими сторонами. Він не вступає в справу за своєю ініціативою, а є тут третьою особою. Його завдання — тримати ваги рівними для обох сторін, розібрати права і вимоги кожної та остаточно постановити свій вирок [14, с. 200].

Враховуючи такі міркування, змагальність сторін — це встановлена законом можливість реалізації та практичне втілення наданих учасникам судового процесу процесуальних прав при безумовному виконанні покладених на них процесуальних обов'язків на всіх стадіях судового процесу за участю компетентного суду.

Список використаних джерел

1. История государства и права зарубежных стран: Рабовладельческое и феодальное государство и право : учеб. пособ. для вузов / ред. П. Н. Галанза, Б. С. Громаков. — М. : Юридическая литература, 1980. — 550 с.
2. Гончаренко В. Г. Абсолютна істина чи глухий кут? / В. Г. Гончаренко // Український юрист. — 2005. — № 8 (32). — С. 28–29.
3. Победоносцев К. П. Передовые статьи о судебной реформе / К. П. Победоносцев // Сочинения. — СПб., 1996. — 512 с.
4. Советский гражданский процесс / под ред. засл. деятеля науки РСФСР проф. А. Ф. Клейнмана. — М. : Изд-во Московского университета, 1964. — 453 с.

5. *Штефан М. Й.* Цивільний процес : підруч. для вищ. закл. освіти юрид. спец. / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — 595 с.
6. *Семенов В. М.* Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В. М. Семенов. — М. : Юридическая лит-ра, 1982. — 152 с.
7. *Півненко В.* Щодо принципу змагальності у кримінальному судочинстві / В. Півненко // Вісник прокуратури. — 2006. — № 5 (59). — С. 73–77.
8. Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : ТОВ «Одісей», 2011. — 528 с.
9. *Александров А. С.* Судебные доказательства и доказывание по уголовным делам : курс лекций : учеб. / А. С. Александров, А. Н. Стуликов. — 2-е изд., испр. и доп. — Нижний Новгород, 2005. — 222 с.
10. *Ніколенко Л. М.* Принцип змагальності у господарському судочинстві / Л. М. Ніколенко // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 5. — С. 120–127.
11. *Лунін С. В.* Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. В. Лунін ; Акад. адв. України. — К., 2011. — 209 с.
12. *Энгельман И. Е.* Курс русского гражданского судопроизводства / И. Е. Энгельман. — 3-е изд., испр. и доп. — Юрьев, 1912. — 630 с.
13. *Басай В.* Система принципів кримінального судочинства за чинним кримінально-процесуальним законодавством і проектами КПК України / В. Басай // Українське право. — 2008. — № 1. — С. 142–145.
14. *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки : в 3 т. / Б. Н. Чичерин. — М. : типография г-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. — Т. 1. — 368 с.

Сердюк В. В. Змагальність сторін як засада судочинства в Україні

Анотація. У статті проведено дослідження загальних положень змагальності у судовому процесі і наведено дефініцію зазначеного поняття. Стверджується, що змагальність — це встановлена законом можливість реалізації та практичне втілення наданих учасникам судового процесу процесуальних прав при безумовному виконанні ними покладених процесуальних обов'язків на всіх стадіях судового процесу за участю компетентного суду.

Ключові слова: принцип, змагальність, судовий процес, судочинство.

Сердюк В. В. Состязательность как принцип судопроизводства в Украине

Аннотация. В статье проведено исследование общих положений состязательности судебного процесса и дано дефиницию указанного понятия. Утверждается, что состязательность — это установленная законом возможность реализации и практическое воплощение предоставленных участникам судебного процесса

процессуальных прав при безусловном выполнении ими возложенных процессуальных обязанностей на всех стадиях судебного процесса с участием компетентного суда.

Ключевые слова: принцип, состязательность, судебный процесс, судопроизводство.

Serdiuk V. V. Parties' Competitiveness as Principles of Judicial Proceedings in Ukraine

Summary. Article 129 of the Constitution of Ukraine determines principles of judicial proceedings, which under their legal essence are basic, constitutional, interdisciplinary origins, which are fundamental for all types of judicial proceedings. Constitutional principle of parties' competitiveness is a democratic, procedural basis, which creates favourable conditions for the search of the truth and adoption of a fair judgement. In general, parties' competitiveness has a progressive nature. It is obvious, since it significantly extends parties' rights as for defend their interests and increases the objectivity of the court.

Parties' competitiveness is completely realized in civil judicial process, where the role of state in comparison with criminal process is significantly less taking into account peculiarities of legal relations between subjects of civil relations but not due to intentions of state or society to strengthen the impact on private legal relations, in other words on civil legal disputes. Unlike the realization of the principle of competitiveness in judicial proceedings of other countries, in Ukrainian judicial proceedings parties' competitiveness is supplemented by active participation of court caused by the duty to establish objective truth in the case. Active participation of a court is performed in exact determination of the subject of proof, gathering necessary evidence under the initiative of court and their investigation. For court parties' competitiveness is that reason, whose realization under comprehensive, complete and objective clarification of all circumstances by court allows adopt legal, justified and fair decision. At the same time, court is allowed only to direct and to supplement parties' activity but not to replace them under any circumstances.

Therefore, parties' competitiveness is legally established possibility to realize and practical expression of procedural rights provided to the participants of a judicial process under unconditional execution of procedural duties by them at all stages of judicial process with the participation of a competent court.

Key words: principle, competitiveness, judicial process, judicial proceedings.